

Beleving laag inkomen

Hoe ervaren minima hun financiële situatie?

Literatuuronderzoek en interviews

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
1.1	Onderzoeksvraag	3
1.2	Methode van onderzoek	3
1.3	Opzet rapportage	4
2	Over armoede gesproken	5
2.1	Inleiding	5
2.2	Wat zegt de literatuur over minima, lage inkomens en arme huishoudens	5
2.2.1	Definities	5
2.2.2	Aantal arme huishoudens	6
2.2.3	Samenstelling arme huishoudens	7
2.3	Effecten van (langdurig) laag huishoudensinkomen	7
2.3.1	Inleiding	7
2.3.2	Moeilijk rond kunnen komen (beperkte bestedingsruimte) (literatuur)	8
2.3.3	Ervaringen van de geïnterviewden	8
2.3.4	Financiële problemen, problematische schulden en ontoereikende aflossingscapaciteit (literatuur)	9
2.3.5	Ervaringen van de geïnterviewden	10
2.3.6	Materiële en sociale deprivatie (literatuur)	11
2.3.7	Ervaringen van de geïnterviewden	11
2.3.8	Sociale uitsluiting (literatuur)	12
2.3.9	Ervaringen van de geïnterviewden	12
2.3.10	Problemen met woning en woonomgeving (literatuur)	14
2.3.11	Ervaringen van de geïnterviewden	14
3	Beleven van (langdurig) laag huishoudensinkomen	15
3.1	Inleiding	15
3.2	Psychische belasting en toekomstperspectieven	15
3.2.1	Inleiding	15
3.2.2	Vermijden psychische effecten (literatuur)	16
3.2.3	Ervaringen van de geïnterviewden	17
3.2.4	Toekomstperspectieven (literatuur)	19
3.2.5	Ervaringen van de geïnterviewden	19
3.3	Bestaansstrategieën	20
3.3.1	Inleiding (literatuur)	20
3.3.2	Ondersteuning van de overheid krijgen (literatuur)	21
3.3.3	Ervaringen van de geïnterviewden	22
3.3.4	Zuinigheid, sparen en schulden maken (literatuur)	24
3.3.5	Ervaringen van de geïnterviewden	24
3.3.6	Extra inkomen verwerven (literatuur)	25
3.3.7	Ervaringen van de geïnterviewden	26
3.3.8	Sociale ondersteuning zoeken (literatuur)	26
3.3.9	Ervaringen van de geïnterviewden	27
3.3.10	Strategische samenstelling van het huishouden (literatuur)	27

3.3.11	Ervaringen van de geïnterviewden	27
4	Samenvatting	29
4.1	Inleiding	29
4.2	Wat verstaan we onder 'de minima'	29
4.3	Effecten van een (langdurig) laag huishoudensinkomen	30
4.3.1	Volgens de literatuur	30
4.3.2	Volgens de geïnterviewden	30
4.4	Omgaan met een langdurig laag huishoudensinkomen en de beleving daarvan	32
4.4.1	Volgens de literatuur	32
4.4.2	Volgens de geïnterviewden	32
4.5	Aanbevelingen	34
5	Bronvermelding	37

1 Inleiding

1.1 Onderzoeksvraag

Tijdens de behandeling van het Nijmeegse minimabeleid in de gemeenteraad zijn vragen gesteld over 1. de beleving van lage inkomens door de betreffende huishoudens en 2. wat het effect is van het gemeentelijk (en landelijk) minimabeleid. Dit onderzoek betreft de eerste vraag. Wat merken mensen er van in hun levensomstandigheden? Hoe gaan zij met hun situatie om? Hieruit volgt de centrale vraagstelling van dit onderzoek: *Hoe beleven de minima hun financiële situatie?*

Deze centrale vraagstelling kunnen we opdelen in een drietal onderzoeksvragen:

1. *Wat verstaan we onder 'de minima'?*
2. *Welke effecten in de levensomstandigheden zijn verbonden aan een (langdurige) laag huishoudeninkomen?*
3. *Hoe gaan de betreffende huishoudens hier mee om?*

Het onderzoek is uitgevoerd op verzoek van de Raad Ambtelijk opdrachtgever is de afdeling Beleidsrealisatie en verantwoording van de Directie Inwoners. Het onderzoek is uitgevoerd door de afdeling Onderzoek en Statistiek.

Het Nibud heeft de tweede vraag naar de effecten van het minimabeleid in een ander onderzoek beantwoord.

1.2 Methode van onderzoek

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is literatuuronderzoek verricht, en zijn er interviews gehouden. Het gaat hierbij om aanvullend kwalitatief onderzoek bestaande uit een twintigtal gesprekken met inwoners van Nijmegen met een minimuminkomen. Hierbij is onderscheid gemaakt in gezinssituatie (met en zonder kinderen) en leeftijd (bijvoorbeeld 65+).

De namen en adressen van de te interviewen personen zijn verstrekt door de consultants van de Sociale Dienst. Er zouden aanvankelijk 20 personen geïnterviewd worden. Bereidheid en bereikbaarheid bleken een complicerende factor voor de response.

Aan de interviews namen uiteindelijk 15 personen, woonachtig in Nijmegen, deel. De groep bestond uit ouderen, alleenstaande en echtparen, met en zonder kinderen, autochtonen en allochtonen.

De 15 geïnterviewde personen kunnen in de volgende categorieën ingedeeld worden:

1. Alleenstaande jonger dan 65 jaar	1
2. Eenoudergezin met jonge kinderen tot 4 jaar	1
3. Eenoudergezin met kinderen van 4 tot 12 jaar	2
4. Eenoudergezin met kinderen van 12 tot 17 jaar	3
5. Echtpaar met kinderen van 12 tot 17 jaar	2
6. Echtpaar zonder kinderen	1
7. 65+ en alleenstaand	5

Van de 3 (echt)paren werd in 2 gevallen het gesprek gevoerd met de vrouw, de mannen waren afwezig. In alle overige gevallen waren de deelnemers aan het onderzoek vrouw.

1.3 Opzet rapportage

In de rapportage is gekozen voor een beschrijving van wat het literatuuronderzoek opleverde, gevolgd door de ervaringen zoals die in de gesprekken met de deelnemers naar voren kwamen. De ervaringen van de geïnterviewden zijn *cursief* weergegeven. In hoofdstuk 2 wordt wat de literatuur zegt over minima, lage inkomens en arme huishoudens beschreven (2.2), gevolgd door de effecten van een (langdurig) laag huishoudensinkomen (2.3).

In hoofdstuk 3 worden de belevingsaspecten beschreven. Ook hier wordt eerst weergegeven wat de literatuur zegt over de beleving van het hebben van (langdurig) een laag inkomen, gevolgd door hoe de geïnterviewden dit beleven. De psychische belasting en de toekomstperspectieven (3.2) en de verschillende bestaanstrategieën (3.3) die men daarbij hanteert komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Hoofdstuk 4 bevat een samenvatting van het onderzoek, constatering en aanbevelingen en hoofdstuk 5 bevat de bronvermelding van het literatuuronderzoek.

2 Over armoede gesproken

2.1 Inleiding

Centraal in dit hoofdstuk staat de beantwoording van de volgende twee onderzoeksvragen:

1. Wat verstaan we onder 'de minima' (paragraaf 2.2)?
2. Welke effecten in de levensomstandigheden zijn verbonden aan een (langdurige) laag huishoudeninkomen (paragraaf 2.3)?

Zoals in de inleiding vermeld, is voor deze rapportage gebruikt gemaakt van wat de recente literatuur over 'armoede' zegt en wat de geïnterviewden zelf vinden.

2.2 Wat zegt de literatuur over minima, lage inkomens en arme huishoudens

2.2.1 Definities

Met 'de minima' wordt de groep huishoudens bedoeld met een inkomen rond het sociaal minimum, ofwel rond bijstandsniveau of AOW. Andere termen die men in dit verband veel tegenkomt zijn 'sociale minima', 'lage inkomensgroepen' of 'arme huishoudens'. In deze onderzoeksrapportage wordt vooral de term 'arme huishoudens' gebruikt, in navolging van het CBS, RPB en RISBO waarvan verschillende publicaties zijn gehanteerd als bron. Tijdens het laatste decennium van de vorige eeuw is armoede in de Nederlandse samenleving als maatschappelijk probleem erkend. Armoede heeft in de eerste plaats te maken met gebrek aan geld. Toch is iemand met een laag inkomen niet per definitie arm. Zo kan men geld of bezittingen achter de hand hebben voor slechtere tijden. Ook kunnen de vaste lasten laag zijn. Op dit moment is er geen officiële, in brede kring geaccepteerde definitie van armoede of de daar van afgeleide term 'arme huishoudens'. Meestal wordt het inkomen gekozen als criterium: de relatieve inkomenspositie waarbij twee inkomensgrenzen worden aangehouden: de lage inkomensgrens en de beleidsmatige grens (sociaal minimum).

De lage inkomensgrens is vastgesteld op basis van het bijstandsniveau in 1977 en de navolgende jaren. De hoogte ervan is gelijk aan het bijstandsniveau van éénpersoons huishouden in 1979. Voor andere typen huishoudens is eenzelfde koopkracht bepaald met behulp van equivalentfactoren. De grenzen voor de verschillende typen huishouden zijn in de loop der tijd aangepast aan de prijsontwikkeling. De beleidsmatige grens, of het sociaal minimum, is het wettelijk bestaansminimum zoals dat in de politieke besluitvorming voor elk jaar wordt vastgesteld. De inkomensgrens voor arme huishoudens is geformuleerd als 105% van het sociaal minimum.

Figuur 1: landelijke lage inkomensgrens en beleidsmatige grens voor verschillende typen huishoudens, 2003. ¹

	alleenstaande		(echt)paar		eenoudergezin		65-plusser	
	x 1000 euro	zonder kinderen	een kind	twee kinderen	een kind	twee kinderen	alleenstaande	(echt)paar
Armoedegrens a) lage inkomensgrens	10,2	14,0	17,0	19,3	13,3	15,2	10,2	14,0
Beleidsmatige grens b)	9,8	13,8	15,3	16,3	14,1	15,1	10,4	14,5

Bron SZW: CBS bewerking

- a) Besteedbaar jaarinkomen, kinderbijslag voor kind van 6 tot 11 jaar
b) 105% van het sociale minimum

Het toekennen van het predikaat 'arm' aan een bepaalde persoon of huishouden mag niet alleen afhankelijk zijn van de precieze hoogte van het inkomen. Andere factoren spelen hierbij ook een rol, bijvoorbeeld hoelang men van een gering inkomen moet rondkomen en de specifieke omstandigheden van het huishouden die wellicht hogere kosten voor levensonderhoud met zich meebrengen.² Daarom wordt een aantal aanvullende indicatoren voor armoede gebruikt, zoals de verblijfsduur onder inkomensgrenzen (4 jaar), de bezittingen en schulden, de vaste lasten en het oordeel over de eigen financiële situatie.^{3 - 4} Uit onderzoek is gebleken dat huishoudens die vier jaar of langer een laag inkomen hebben, veel vaker moeite hebben om de eindjes elkaar te knopen dan huishoudens die één of twee jaar in die situatie zitten. In 2000 lag het aandeel huishoudens in Nederland met langdurige armoede op ruim 5%.⁵

2.2.2 Aantal arme huishoudens

In de tweede helft van de jaren negentig en in het begin van dit decennium nam het aantal arme huishoudens in Nederland gestaag af, onder meer door de belastingherziening in 2001. Dit veranderde echter in 2003 en 2004: door een aantal fiscale maatregelen en de stijging van de nominale ziektekosten premies gaan in deze jaren zowel werkenden als uitkeringsontvangers en gepensioneerden er in koopkracht op achteruit. Zowel in 2003 als in 2004 zal, afgemeten aan de lage inkomensgrens, het aandeel arme huishoudens toenemen tot 11%.⁶

In Nijmegen bedroeg in 2000 het aantal huishoudens dat een inkomen heeft onder of rond het sociaal minimum 8.500. Dat is 12,7% van het totaal aantal huishoudens. Landelijke was dat percentage 9,1%. Arnhem had een percentage van 12,5% in het jaar 2000. Het aantal huishoudens met een langdurig laag inkomen in Nijmegen (lage

¹ Armoedemonitor 2005 - SCP/CBS - november 2005

² Armoede in Amsterdam-Noord - Risbo - januari 2002

³ Armoedemonitor 1997 - SCP/CBS - september 1997

⁴ Armoedemonitor 2003 - SCP/CCB - december 2003

⁵ Idem

⁶ idem

inkomensgrens) bedroeg 5.500 in het jaar 2000, dat was 8,2% van het totaal aantal huishoudens.⁷

2.2.3 Samenstelling arme huishoudens

Onderscheiden naar samenstelling van het huishouden komt een laag inkomen het meest voor onder éénuoudergezinnen met uitsluitend minderjarige kinderen. Op ruime afstand volgen alleenstaanden. De positie van vrouwen in deze groep is ongunstiger dan van mannen. Armoede is zich steeds sterker gaan concentreren bij alleenstaande vrouwen en alleenstaande moeders. In dit verband wordt wel van de feminisering van de armoede gesproken.⁸ Bij paren met of zonder kinderen is het percentage lage inkomens veel lager dan gemiddeld.⁹ Daarnaast dienen zich nieuwe risicogroepen aan zoals kinderen en jongeren. Ten slotte is er een sterke oververtegenwoordiging van allochtone groepen onder de sociale minima.¹⁰

In Nijmegen was in het jaar 2000 het aantal eenpersoonshuishoudens met een laag inkomen aanzienlijk groter dan de groep meerpersoonshuishoudens met en zonder kinderen. Ook bleek dat Nijmegen vergeleken met Nederland als geheel relatief veel meerpersoonshuishoudens met kinderen met een laag inkomen heeft.¹¹

2.3 Effecten van (langdurig) laag huishoudensinkomen

2.3.1 Inleiding

Welke effecten zijn er nu verbonden aan een (langdurig) laag huishoudensinkomen? In de bestudeerde literatuur worden onder meer de volgende problematische effecten in de levensomstandigheden beschreven die typerend zijn:^{12 13 14 15}

1. moeilijk rond kunnen komen (beperkte bestedingsruimte);   2. financiële problemen, problematische schulden en ontoereikende aflossingscapaciteit;   3. materiële en sociale deprivatie;   4. sociale uitsluiting;   5. problemen met de woning en de woonomgeving.

---

⁷ Nijmeegse minima en lage inkomens, kwantitatieve gegevens - Gemeente Nijmegen afdeling O&S - januari 2003

⁸ Armoede en bestaansstrategieën: formele en informele sociale zekerheid in Amsterdam-Zuidoost - Risbo - januari 2002

⁹ Armoedemonitor 2003 - SCP/CBS - december 2003

¹⁰ Armoede en bestaansstrategieën: formele en informele sociale zekerheid in Amsterdam-Zuidoost - Ri9sbo - januari 2002

¹¹ Nijmeegse minima en lage inkomens, kwantitatieve gegevens - gemeente Nijmegen afdeling O&S - januari 2003

¹² Armoedemonitor 1997 - SCP/CBS - september 1997

¹³ idem december 2003

¹⁴ Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning. Werkdocument 99 - SCP - december 2003

¹⁵ Armoede in Amsterdam-Noord - Risbo - januari 2002

Bij sommige huishoudens cumuleren deze problemen; bij hen lijkt sprake van een "armoedefuik". Dit betekent dat zij langdurig met armoede te maken hebben en in een uitzichtloze situatie lijken te verkeren.

2.3.2 *Moeilijk rond kunnen komen (beperkte bestedingsruimte) (literatuur)*

Het ligt voor de hand dat een groot deel van de arme huishoudens negatief oordeelt over de eigen financiële positie en aangeeft moeilijk te kunnen rondkomen van het huishoudeninkomen. Dit geldt niet voor allemaal: een niet te verwaarlozen groep geeft aan redelijk tot gemakkelijk rond te komen. Tot en met 2001 gaven steeds minder huishoudens met een laag inkomen aan moeite te hebben om rondkomen. Medio jaren negentig lag dit percentage nog rond de 40%, daarna nam het af tot 27% in 2001. Het oordeel over eigen financiële situatie is negatiever bij huishoudens die langdurig te maken hebben met een laag inkomen. In 2001 had 30% van de huishoudens met een laag inkomen een inkomen dat lager is dan het inkomen dat men zelf minimaal noodzakelijk acht. In 2001 rapporteerde 5% van de Nederlandse huishoudens met een laag inkomen betalingsachterstanden, vooral ten aanzien van de huur of hypotheek, gas, water en elektriciteit. Ook zijn er financiële beperkingen, het meest genoemd zijn:

- het vervangen van versleten meubels door nieuwe,
- het jaarlijks een week op vakantie gaan,
- het regelmatig kopen van nieuwe kleren, en
- het een keer per maand te eten vragen van familie of kennissen.

In 2003 gingen alle groepen er door een aantal fiscale maatregelen en door de stijging van de nominale ziektekostenpremies per saldo in koopkracht op achteruit.

2.3.3 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Rondkomen in het algemeen

De meeste mensen hebben er moeite mee elke maand weer de eindjes aan elkaar te moeten knopen. De laatste 2 jaar merkt men dat 'het allemaal steeds minder' wordt en 'alles wel omhoog gaat'.

Aan alle deelnemers is de vraag voorgelegd of zij regelmatig nieuwe kleren kunnen kopen, op vakantie gaan, mensen kunnen uitnodigen om te komen eten, de wasmachine en de koelkast kunnen vervangen als deze kapot gaat e.d.

'Alles gaat naar de kinderen'.

Op een enkele uitzondering na, koopt niemand nieuwe kleren, behalve voor de kinderen. Als er geld aan kleding wordt uitgegeven dan vinden mensen met kinderen het belangrijk dat het aan de kinderen besteed wordt. De meeste mensen krijgen kleding van anderen of kopen 2^e hands kleding op de rommelmarkt. Sommige mensen konden vroeger, voordat zij in de huidige situatie terechtkwamen, wel nieuwe kleren kopen. Anderen geven aan dat nog nooit gekund te hebben. Sommige mensen krijgen een kleding toelage van de Sociale Dienst, een enkeling (met kinderen) kreeg een toelage via een particulier fonds.

'Vakantie? Wat is dat?' 'Nog geen dag!'

Met vakantie gaan kan vrijwel niemand betalen. Als ze gaan worden ze (ouderen) meegenomen door de kinderen. Een enkeling kan gebruikmaken van faciliteiten die door anderen (gratis) ter beschikking worden gesteld. Een enkeling (oudere) is vroeger wel een paar keer met vakantie geweest. Een enkeling heeft een lange, verre reis aangeboden gekregen door de kinderen. De eigen gezondheid wordt ook als reden genoemd om niet met vakantie te (kunnen) gaan.

Een keertje een weekend of een week met de kinderen ertussenuit is een hartenwens van menig alleenstaande moeder.

Etentjes? 'Vroeger wel, nu niet meer'.

Etentjes thuis geeft niemand. Soms wordt door ouderen gespaard om bijvoorbeeld met verjaardagen iets extra's te doen. Als er dan toch mensen komen, dan wordt er een pan soep gemaakt of wordt er alleen koffie geserveerd. Meer kan niet (meer). In een enkel geval wordt op basis van de cultuur voor anderen gekookt. Sommige mensen konden 'vóór de komst van de euro', wel regelmatig een etentje voor familie en kennissen geven.

Kopen en vervangen van huishoudelijke apparaten, meubels e.d.

Als wasmachines, koelkasten vervangen moeten worden ontstaat er voor de meeste mensen een probleem omdat ze dan niet de middelen hebben om deze te vervangen. Alle deelnemers aan het onderzoek geven aan dan een beroep te moeten doen op de sociale dienst. Men geeft aan erg zuinig te zijn op deze apparaten.

Een enkeling krijgt van de kinderen of van anderen een andere koelkast of wasmachine. Meubels, tv en andere zaken voor in huis worden 2^e hands op rommelmarkten aangeschaft of men krijgt dat van vrienden, burens, kennissen en familie. De aanschaf van huishoudelijke apparaten en andere zaken voor in huis worden ook nog al eens via postorderbedrijven aangeschaft.

In verband met de gezondheid van zichzelf of van de gezondheid van de kinderen, hebben 3 personen een auto. Als deze kapot gaat is er een probleem omdat zij niet de middelen hebben om de auto te vervangen.

2.3.4 Financiële problemen, problematische schulden en ontoereikende aflossingscapaciteit (literatuur)

Zoals gezegd geeft de meerderheid aan over onvoldoende geld te beschikken om bijvoorbeeld versleten meubels te vervangen of jaarlijks een week op vakantie te gaan. Een klein percentage van de huishoudens dat moeilijk rondkwam verklaarde onvoldoende geld te hebben om het huis goed te verwarmen of tenminste om de dag een warme maaltijd met vlees, kip of vis te betalen. Deze financiële problemen leiden in een aantal gevallen tot schulden. Voorzover arme huishoudens geld lenen betreft dat minder vaak persoonlijke leningen en doorlopende kredieten, en vaker kredieten bij postorderbedrijven en leningen bij familie en kennissen. Een relatief klein percentage heeft betalingsachterstanden en onvoldoende aflossingscapaciteit.

2.3.5 Ervaringen van de geïnterviewden

Aan de geïnterviewden zijn vragen voorgelegd met betrekking tot o.m. de verwarming voldoende hoog kunnen zetten, minstens een warme maaltijd per dag kunnen verzorgen en het kunnen laten repareren of vervangen van de koelkast, wasmachine, tv, e.d. als deze kapot gaat.

'Als het te koud is gaan er extra truien en sokken aan'

Van de 15 geïnterviewde personen zegt eenderde dat de verwarming niet voldoende hoog kan of gezet wordt omdat de maandelijkse lasten al zo hoog zijn en men deze niet verder wil laten oplopen. Als de verwarming wel hoger gezet wordt heeft dat ook te maken met de aanwezigheid van (kleine) kinderen. Ook de ligging en de kwaliteit van het huis (isolatie) beïnvloeden het hoger of lager zetten van de verwarming.

'De ene dag wel, de andere dag niet. Dat ligt aan de kosten'

Niet alle geïnterviewden kunnen elke dag een warme maaltijd verzorgen. Het is 'wikken en wegen' om elke dag een warme maaltijd te kunnen verzorgen. Niet alle geïnterviewden kunnen dat echter elke dag. 'Dan eet ik een boterham'. Soms wordt er voor 2 of meer dagen gekookt en worden porties ingevroren. Er wordt ook wel eens bij ouders of anderen warm gegeten. Door kinderen of door de burens wordt ouderen nog wel eens wat eten gebracht. Boodschappen doet men in de regel in de goedkopere winkels of op de markt, men volgt de aanbiedingen. Men is zeer zuinig in het omgaan met eten: 'ik kan niets weggooien'.

De meeste geïnterviewden vinden het belangrijk dat ze elke dag een warme maaltijd kunnen verzorgen, zeker voor de kinderen. In een aantal gevallen speelt hierbij ook de cultuur een rol.

'Hoe doen we dat deze maand'

Iedereen moet wikken en wegen en puzzelen om rond te komen. Bijna alle deelnemers maken gebruik van 'roodstaan' bij de bank of giro. Dat wordt dan weer aangevuld met de kinderbijslag of vakantiegeld. Ook 'schuift' men met rekeningen. 'Het is een hele sport om de eindjes aan elkaar te knopen'.

Bijna tweederde van de deelnemers zegt schulden te hebben bij de GKB, Sociale Dienst of postorderbedrijven. Ook leent men wel eens van familie. Een enkeling heeft een persoonlijke lening bij een bankinstelling genomen omdat de aanvraagprocedure bij de GKB/Sociale Dienst te lang duurde.

Sparen kan vrijwel niemand meer. Reserves zijn er niet. Inkomsten en uitgaven worden door de meeste mensen nauwkeurig bijgehouden.

De huur wordt in de regel automatisch betaald of ingehouden op de uitkering. Dat geldt ook voor de aflossing van leningen van de GKB of de Sociale Dienst. Geen van de deelnemers zegt een huurachterstand te hebben en men wil dat graag voorkomen om niet verder in de problemen te komen.

'Het is altijd wikken en wegen en opletten wat je koopt. Je kunt geen gekke sprongen maken'. 'Dat is niet gemakkelijk, het houdt wel eens op met 'leuk' zijn'. Over schulden maken: 'mag ook niet, want die kan ik nooit aflossen'.

2.3.6 *Materiële en sociale deprivatie (literatuur)*

We noemen mensen gedeprimeerd als zij om financiële redenen niet in staat zijn om die dingen aan te schaffen of die sociale activiteiten te ondernemen die in de samenleving waarvan ze deel uitmaken als min of meer gebruikelijk gelden. Deprivatie wordt in deze benadering gezien in termen van toegang tot bepaalde materiële zaken, zoals voeding, kleding of duurzame consumptiegoederen, en toegang tot sociale activiteiten, zoals het onderhouden van sociale contacten. Hoewel arme huishoudens wat minder vaak over een magnetron of combi-oven, een cd-speler of een videorecorder beschikken is de mate van sociale deprivatie in Nederland sterker dan de mate van materiële deprivatie.

2.3.7 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Als het gaat om de mate van materiele deprivatie dan beschikken de meeste huishoudens over telefoon, wasmachine koelkast en een tv. Wel moeten de meeste mensen als de koelkast en de wasmachine kapot gaan, een beroep doen op de Sociale dienst om deze te kunnen vervangen. De mate van sociale deprivatie is bij de geïnterviewden, zoals ook de literatuur dat hierboven aangeeft, veel sterker.

Lidmaatschappen van organisaties en verenigingen

De meeste mensen zijn nergens lid van. Een enkeling is lid van een kerkelijke organisatie of doet vrijwilligerswerk. De mensen die vroeger wel lid zijn geweest van een of andere vereniging en dat nu om financiële reden niet meer kunnen, missen dat en dan vooral de contacten die men daardoor heeft. Sommige mensen hebben uit die tijd nog kennissen overgehouden.

Sport en kinderen

Vaak zijn de kinderen van de geïnterviewden wel lid van de een of andere sportvereniging. Soms kunnen niet alle kinderen sporten en moeten er keuzes gemaakt worden. Men vindt deelname van de kinderen aan sport erg belangrijk. Spullen daarvoor worden vaak 2^e hands gekocht en de verrichtingen van de kinderen worden nauwgezet gevolgd. Men bezoekt wedstrijden en ziet dat ook als een vorm van uitgaan. Soms zijn vervoersproblemen er de reden van dat men niet aan sportactiviteiten kan deelnemen.

Bibliotheek

De bibliotheek wordt nog het meest bezocht, hetzij door de geïnterviewde zelf en/of door hun kinderen. Enkele ouderen noemen de bereikbaarheid van de bibliotheek als reden om niet (meer) te gaan.

Uitgaan

Het wijkcentrum wordt vooral door ouderen bezocht om te klaverjassen, de bingo of om mensen te ontmoeten. Als daar ook veel allochtonen komen wordt opgemerkt: 'daar ga ik niet tussen zitten'.

Museum, concert en theater worden nauwelijks bezocht. Soms 1 x keer per jaar, een enkeling op uitnodiging van kinderen. Het is te duur. De mensen die vroeger wel

musea, concerten en theaters bezochten missen dat nu. Men kijkt met weemoed terug op deze periode.

Het zijn vaak zeer bijzondere gebeurtenissen die men met een uitje viert. Dat wordt dan vaak betaald door de kinderen of familie. Soms is dat al jaren geleden en men heeft daar tot op de dag van vandaag goede herinneringen aan.

Mensen met kinderen vinden het een pijnlijk gemis dat zij dat hun kinderen niet kunnen meegeven, zeker daar waar zij in hun eigen jeugd daar positieve herinneringen aan hebben. Een enkeling gebruikte 'de Nijmegenpas' voor museabezoek.

De bioscoop wordt iets vaker bezocht en soms wordt er een video gehoord. Behalve af en toe ergens een kopje koffiedrinken, gaat niemand van de geïnterviewden naar een restaurant of dancing.

In gezinnen met opgroeiende kinderen probeert men ervoor te zorgen dat zij 'met klasgenoten af en toe een frietje kunnen eten'. Ouders vinden school erg belangrijk en willen dat hun kinderen erbij horen'. 'Je moet al zo vaak nee zeggen'.

Omdat men geen geld heeft voor toegangskarten, 'te duur', gaat men wel naar gelegenheden waarvoor men niet hoeft te betalen zoals sommige sportevenementen, de 4-daagse-feesten, muziek- en straatactiviteiten e.d. Verder maakt men gebruik van kortingsbonnen en aanbiedingen voor toegangsbewijzen.

Mensen hebben wel behoeften aan deelname / bezoeken van activiteiten buitenshuis.

2.3.8 Sociale uitsluiting (literatuur)

Daar waar armoede betrekking heeft op één dimensie, namelijk een tekort aan financiële middelen, heeft sociale uitsluiting te maken met tekorten op allerlei aspecten die met volwaardig burgerschap te maken hebben: inkomen, betaalde arbeid, onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, rechtsbijstand, overheidsvoorzieningen. Zo'n 5 tot 10% van de Nederlandse huishoudens moet als sociaal uitgesloten worden beschouwd: hier is sprake van een sterk sociaal isolement, een zeer problematische financiële situatie of van afwijkende normen en waarden.¹⁶ Het gaat hier om "er niet bij mogen, kunnen of willen horen", of om het onvoldoende bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden.¹⁷

Risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten zijn, naast een laag inkomen, het langdurig onder de armoedegrens verkeren of het maken van schulden: onvoldoende zelfredzaamheid (o.a. lichamelijke/psychische belemmeringen, ict-vaardigheden), gezondheidsproblemen, onvoldoende opleiding, arbeidsmarktpositie, fysieke en sociale leefomgeving (o.a. dakloos, achterstandswijk), ouderdom, genderongelijkheid, alleenstaande, een laag opleidingsniveau van de ouders of een (westers/niet westerse) allochtone afkomst.

2.3.9 Ervaringen van de geïnterviewden

In de literatuur wordt gesproken over: 'er niet bij mogen, kunnen of willen horen', of om het 'onvoldoende bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden'.

---

¹⁶ Armoedemonitor 2003 - SCP/CBS - december 2003

¹⁷ Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning.
Werkdocument 99 - SCP - december 2003

Met de geïnterviewden is gesproken over wat zij vinden van hun financiële en hun maatschappelijke situatie en hoe zij daarmee omgaan.

Er bij mogen, kunnen en willen horen

Het 'er niet bij mogen, kunnen of willen horen' wordt in de interviews niet als zodanig bevestigd. Dat geldt ook voor het 'onvoldoende bereid zijn te participeren in economische en sociale situaties'.

Mensen willen er juist graag bij horen en men doet binnen de mogelijkheden die men heeft moeite om erbij te horen. Ook de behoefte en de bereidheid om aan allerlei sociale activiteiten deel te nemen zijn bij de groep geïnterviewden zeer zeker aanwezig. Ook werken ziet men als een van de mogelijkheden om uit de (slechte) financiële en maatschappelijke situatie te komen en 'er weer bij te horen'.

Vooral ouders met kinderen willen dat hun kinderen, op school bijvoorbeeld, erbij horen. Het kunnen geven van zakgeld voor de kinderen zodat ze met schoolvrienden iets kunnen ondernemen.

Kosten, gezondheid, leeftijd, opleiding worden wel aangegeven als het gaat om belemmeringen bij het deelnemen aan allerlei activiteiten en bij vinden van werk om uit de situatie te komen.

'Het leven is niets meer aan. Soms denk ik 's morgens: Ben ik alweer wakker geworden'.

Het gevaar van isolement ligt echter wel op de loer. De 'wereld' van mensen met een langdurig laag inkomen wordt vaak kleiner. Men zegt 'nee' tegen uitnodigingen omdat men geen geld heeft voor b.v. een cadeautje of kleren voor een feestje, en dat niet op kosten van een ander (meer) wil doen.

Ook de kennissenkring wordt kleiner. Vaak zijn het maar een paar mensen op wie men een beroep kan doen. Men bemoeit zich weinig met andere mensen en verschillende mensen zeggen nogal 'op zichzelf te zijn'. Ook de uitzichtloosheid van de situatie speelt daarbij een rol. Ouderen zien dat de familie- en kennissenkring kleiner wordt door ziekte en overlijden.

Gevoelens van somberheid, depressiviteit, boosheid, teleurstelling en verdriet maken dat men zich terugtrekt. Ook gezondheidsproblemen maakt dat men minder het huis uit komt. Het aan huis gebonden zijn valt mensen zwaar.

Het afschaffen van de taxivergoeding, en daardoor minder ergens naar toe kunnen gaan, maakt ook dat men meer thuis zit.

Het hebben van een vriendenkring, een sociaal netwerk, is belangrijk voor mensen met een laag inkomen. Het zorgt voor een zogenaamde sociale cohesie die in belangrijke mate bijdraagt aan het voorkomen van isolement.

'Je moet een pc hebben'.

Hulpverleners en instanties verwijzen voor informatie steeds meer naar Internet. Daarvoor is kennis van het gebruik van internet nodig en het kunnen beschikken over een pc met internetaansluiting. Niet iedereen in deze financiële en maatschappelijke situatie heeft dat. Het maakt ook dat het persoonlijke contact met mensen minder en onpersoonlijker wordt. En dat is iets waar vooral oudere mensen behoefte aan hebben. Men vindt dat een verarming van het contact. 'Er blijft zo weinig over'.

Voor mensen met schoolgaande kinderen is het kunnen beschikken over een computer thuis bijna net zo noodzakelijk geworden als het hebben van een wasmachine en een

koelkast. Men wil ook graag dat de kinderen over deze faciliteiten beschikken opdat zij ten opzichte van klasgenoten niet in een uitzonderingspositie geplaatst worden. Ook scholen zelf verzorgen informatie, berichten over lesroosters e.d. via Internet.

Nederlandse taal

Het beheersen van de Nederlandse taal voorkomt dat mensen in een isolement komen.

2.3.10 Problemen met woning en woonomgeving (literatuur)

Problemen met de woning komen gemiddeld vaker voor, m.n. gehorigheid. Zo ook geluidsoverlast in de woonomgeving, van burens of verkeer. Wat betreft de huisvesting kan worden geconstateerd dat men vaker ontevreden is over de woonomgeving dan over de woning zelf (respectievelijk 19% en 8% is niet tevreden, cijfers 2003).

2.3.11 Ervaringen van de geïnterviewden

Wat hierboven wordt vermeld op basis van het literatuuronderzoek, wordt door de geïnterviewden bevestigd. Men is over het algemeen meer tevreden met de woning zelf dan met de woonomgeving.

Eigen woning en .....

De geïnterviewde deelnemers zijn over het algemeen tevreden over hun huisvesting op een enkeling na. Degenen die niet tevreden zijn, zijn dat over de isolatie, vanwege de hoge energiekosten die dat met zich mee brengt, de vochtigheid en de gehorigheid. De meeste mensen echter ervaren hun eigen huis als een plaats waar zij zich tevreden voelen. Het is de plaats waar men gelukkig kan zijn. Het is de plaats waar men zich kan terugtrekken, de buitenwereld (de ellende) kan buitensluiten. 'Ik wil hier doodgaan'. In een aantal gevallen is het ook de plaats waar men, na een periode van problemen, weer rust (probeert) te vinden. Men scheidt met beperkte, geleende en gekregen middelen weer een thuis voor zichzelf (en de kinderen). Men weet hier zeer creatief mee om te gaan.

..... woonomgeving

Over de woonomgeving is men minder tevreden. Soms schaamt men (of de kinderen) zich voor de buurt. 'Het is een aso-wijk, een volksbuurtje'. Omdat verhuizen geld kost, ziet niemand dat als een haalbaar alternatief. Ook is er sprake van overlast, lawaai, verkeer en vuil. 'De buurt gaat wel achteruit'. 'Ze duwen er van alles in'. 'Men is onverschillig met het kiezen van nieuwe bewoners'. 'Het is niet de ideale nette buurt'. Ook het wonen in de buurt van een woonwagenveld is niet ideaal. 'Dat is een punt waar meer aandacht aan besteed zou moeten worden door de gemeente. De politie doet niet veel'. Voorzieningen zijn soms voor rolstoelgebruikers niet of heel lastig toegankelijk.

3 Beleven van (langdurig) laag huishoudensinkomen

3.1 Inleiding

We hebben in het vorige hoofdstuk gezien welke effecten er met (relatieve) armoede gepaard gaan. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de betreffende huishoudens omgaan met een situatie, die wordt gekenmerkt door een (langdurige) laag huishoudensinkomen. Welke belevingsaspecten spelen daarbij een rol (paragraaf 3.2) en hoe probeert men verbetering te brengen in de financiële en materiële levenssituatie (paragraaf 3.3)?

Het gaat hier dus om de beantwoording van de derde onderzoeksvraag.

3.2 Psychische belasting en toekomstperspectieven

3.2.1 Inleiding

In deze paragraaf proberen we inzicht te krijgen in de dagelijkse leefwereld van mensen die van een inkomen op of rond het bestaansminimum leven. Er wordt in de bestudeerde literatuur in dit verband gesproken van sociaal-psychologisch "coping-gedrag".¹⁸ Dat wil zeggen het feitelijk oplossen van een als moeilijk ervaren situatie of het verminderen van de emotionele, psychische of sociale kwetsuur die het gevolg is van een dergelijke situatie.¹⁹ ²⁰ Een voorbeeld van dit laatste is het bekende verschijnsel dat veel werklozen na verloop van tijd niet meer solliciteren om zichzelf de pijn van het steeds afgewezen worden te besparen.

Het niet kunnen doen wat de betere bedeelde mensen uit de directe sociale omgeving wel doen, wordt als pijnlijk ervaren, vooral door arme huishoudens met kinderen. Voor zichzelf kunnen zij in hun nadelige financiële situatie nog wel berusten, maar de confrontatie met hun vragende kinderen wordt als uiterst pijnlijk ervaren.

Als het gaat om de ontstaansgeschiedenis van de ongunstige financiële situatie leggen veel mensen de verantwoordelijkheid niet bij zichzelf, maar bij anderen. Het gaat hierbij vooral om de (ex)partner, maar als verreweg de grootste zondebok wijst men naar de overheid. Hieruit komen twee dominante gevoelens naar voren: een diepgeworteld wantrouwen ten opzichte van de overheid en gevoelens van wrok. De overheid wordt als onwetend voorgesteld.

---

¹⁸ Coping: is het best uit te leggen als 'de manier waarop iemand met problemen omgaat'. In Nederland wordt vaak gebruik gemaakt van de Utrechtse Coping List (UCL), hierin worden 7 stijlen gedefinieerd. Om coping duidelijk te kunnen uitleggen beperkt het zich hier in vier stijlen. Deze stijlen zijn erg verschillend en worden in principe door ieder mens (effectief of ineffectief) toegepast, afhankelijk van de situatie. De vier stijlen zijn: 1. actief aanpakken, 2. sociale steun zoeken, 3. vermijden en afwachten en 4. afleiding zoeken.

¹⁹ Armoede en bestaansstrategieën: formele en informele sociale zekerheid in Amsterdam-Zuidoost - Risbo - januari 2002

²⁰ Armoede in Amsterdam-Noord - Risbo - januari 2002

3.2.2 Vermijden psychische effecten (literatuur)

Armoede betekent een bedreiging in de zin dat het mensen belemmert om te leven naar waarden die voor hen belangrijk zijn, zoals een goed verzorgd uiterlijk, een gastvrije en goed onderhouden leefomgeving, het streven naar onafhankelijkheid en goed burgerschap. Het verlies van deze waarden wordt geassocieerd met a-socialiteit, wanorde en chaos. Mensen vrezen daardoor het respect van hun sociale omgeving te verliezen en niet meer als volwaardige deelnemers van de samenleving te worden gezien. Armoede tast daarmee het zelfbeeld en gevoelens van eigenwaarde aan. Om de dreiging van a-socialiteit en de schaamte die daarmee gepaard gaat zoveel mogelijk beperken houden mensen zich vaak stil over hun financiële situatie. Uit zelfbehoud en eigenwaarde beleven zij armoede op een stille en verborgen manier.

Armoede gaat gepaard met gevoelens van machteloosheid, uitzichtloosheid, vernedering, pijn, afgunst en soms eenzaamheid. Deze gevoelens kunnen aanleiding zijn voor sombere buien of depressiviteit. Een deel van de arme huishoudens in Nederland heeft te kampen met psychische klachten of heeft zulke klachten in het verleden gehad. Zij geven aan zich grote zorgen te maken, lijden aan slapeloze nachten, stress en nervositeit. Vaak is het wel zo dat naarmate de financiële ongunstige situatie langer voortduurt mensen manieren aanleren om er mee om te gaan en de sociale en waardoor psychische effecten van armoede verminderen. In de literatuur wordt gesproken van vijf manieren waarmee mensen de mentale pijn van het arm zijn proberen te verminderen en met de situatie leren om te gaan:

1. Omgaan met de uitzichtloosheid van de situatie: niet veel over de toekomst nadenken ("ik leef bij de dag"), dagdromen, meespelen met de loterij.
2. Vermijden van mensen en plekken die vervelende gevoelens kunnen oproepen. Bijvoorbeeld het winkelcentrum om zodoende de confrontatie te mijden met overvolle etalages of het koopgrage publiek. Of het zich in de sociale contacten vooral richten op mensen in een vergelijkbare situatie, de omgang met mensen die het financieel beter hebben veroorzaakt namelijk bepaalde mentale spanningen.
3. Het jezelf zien als slachtoffer, wat deze mensen ontslaat van de eigen verantwoordelijkheid om hun situatie te veranderen. De houding van het slachtofferschap wordt tevens gebruikt om anderen te overtuigen van de ernst van de situatie.
4. Het zichzelf vergelijken met minderbedeelden. Mensen ontlene zo hun eigenwaarde aan het feit dat ze zich vergelijken met degenen die het minder hebben.
5. Het bijstellen van verwachtingen. Mensen geven aan trots te zijn omdat ze goed met hun financiële situatie hebben leren omgaan of eerdere psychische problemen hebben weten te overwinnen. Ze laten zich niet meer van de wijs brengen door verhalen van anderen over grote aankopen en verre vakanties. Vooral onder ouderen (65 plussers) zijn veel mensen die berusten in situatie. Alleenstaande vrouwen berusten veel minder in de situatie, velen onder hen ervaren hun situatie dan ook niet als uitzichtloos. Veel mannelijke werklozen ervaren hun situatie wel als weinig hoopvol. Zij zijn vaak gefrustreerd, gekwetst en boos, ook al ligt het ontslag al jaren achter hen. Velen van hen voelen zich vooral machteloos en hebben gevoelens van wantrouwen, wrok en afkeer ten opzichte van de overheid.

3.2.3 Ervaringen van de geïnterviewden

Aan de geïnterviewden zijn vragen voorgelegd m.b.t. hun financiële situatie, hoe zij daarmee omgaan en welke gevoelens zij daarbij hebben. Er zijn vragen gesteld over wat zijzelf kunnen doen aan hun situatie. Wat kunnen zij niet meer doen als gevolg van de financiële situatie en hun daardoor ontstane maatschappelijke positie. Ook het begrip armoede was een van de gespreksonderwerpen.

Berusting, boosheid en hoop

Aan de geïnterviewden is o.m. gevraagd hoe zij hun situatie ervaren en of zij verwachten dat hun situatie zich zal verbeteren. Bij oudere mensen wordt meer acceptatie van c.q. berusting in de situatie aangetroffen. Dat wil echter niet zeggen dat zij daarmee tevreden zijn. Sommigen vinden het een schande dat zij na een leven lang hard werken 'nog zo moeten sappelen'. Bij jongeren is er de hoop op een beter leven. Hetzij door het vinden van werk, het volgen van een studie voor een andere baan dan wel het vinden van een nieuwe partner. De meeste van de geïnterviewde mensen geven aan last te hebben van boosheid, somberheid, verdriet, depressiviteit en gevoelens van depressiviteit. Rekeningen die onverwacht hoger uitvallen of kosten die niet voorzien zijn, zorgen voor veel spanningen en stress. 'Soms word ik er helemaal gek van'.

Afhankelijkheid

De huidige financiële en maatschappelijke situatie wordt ook als minderwaardig en vernederend ervaren. 'Je bent altijd afhankelijk van iets'. 'Je moet je hand ophouden als er iets gebeurt'. 'Als er een heronderzoek van de Sociale Dienst komt moet je je hele situatie van jaren geleden telkens weer opnieuw vertellen. Het zijn steeds dezelfde vragen. Doen ze dat ook bij de woonwagengebwoners? Die lichten de boel op'. Ook de 'papierenen rompslomp' die dat met zich meebrengt zou eenvoudiger moeten zijn. 'Het kost al zoveel energie om de eindjes aan elkaar vast te knopen'.

Thuis blijven en uitgaan

Er zijn mensen die geen uitnodigingen meer aannemen omdat zij b.v. geen geld hebben voor cadeautjes en kleding. Men wil niet steeds teren op kosten van de degene die uitnodigt. Dan gaat men maar nergens naar toe. Als er aan activiteiten wordt deelgenomen zijn die veelal gratis. Er is geen geld voor toegangskarten voor theater, concert e.d. De meeste mensen blijven daarom relatief veel thuis. Ouderen worden nogal eens door de kinderen meegenomen.

Geen slachtofferrol

De meeste mensen die geïnterviewd zijn, zijn op de een of andere manier bezig om verandering aan te brengen in hun financiële en maatschappelijke positie. Zij zien zichzelf niet als slachtoffer en wachten niet passief af. Er wordt weliswaar veel gewezen naar de steeds strenger wordende regels van de overheid, het bezuinigen op uitkeringen en het verhogen van allerlei kosten, de overheid wordt echter niet alleen gezien als de grote boosdoener. Men ervaart de overheid wel als een net dat steeds strakker wordt aangetrokken.

De oorzaak waarom men in deze financiële en maatschappelijke situatie terechtgekomen is, is heel divers. Dat varieert van het bereiken van de 65-jarige leeftijd en geen ander pensioen hebbende, werkloos worden, echtscheiding, uithuiszetting, ziekte op oudere of jongere leeftijd van zichzelf of van de partner, etc. Aan de huidige situatie van veel geïnterviewden is vaak een combinatie van problemen vooraf gegaan. Een aantal mensen heeft nog steeds professionele hulp bij het oplossen van problemen. Er zijn ook mensen die graag hulp zouden willen maar dat niet hebben omdat ze dat niet vergoed krijgen van de verzekering.

Arm zijn en 'armoede'

Volgens de literatuur proberen mensen die langdurig in een moeilijke financiële en maatschappelijke situatie zitten ermee om te gaan door zich te vergelijken met mensen die het nog slechter hebben. Zij ontlenen daaraan hun eigenwaarde.

Als er aan de 15 geïnterviewden gevraagd wordt of zij zich arm vinden dan zegt de een 'ik ben arm' en de ander zegt 'ik ben rijk'.

De beleving van de geïnterviewden is afhankelijk van waarmee men zich vergelijkt. In vergelijking met andere landen vindt men Nederland rijk: 'Als je 2^e hands kleren koopt, naar de Aldi en naar de markt gaat en goed nadenkt bij wat je uitgeeft, dan is niemand arm in Nederland'. 'Al heb je niet veel, als je creatief bent dan kan er best wat. In Afrika is armoede. Er is wel een stukje wilskracht voor nodig'.

'Als je naar Afrika kijkt dan ben je niet arm. Maar in Nederland wel, Nederland is geen welvarend land'. 'De politiek moet zich schamen dat er hier mensen moeten 'schooien' om te eten'.

Men vindt dat echte armoede bestaat in situaties van oorlog of bij mensen die in 3^e wereldlanden wonen. Arm zijn is 'geen huis, geen eten, geen kennis/scholing, oorlog en geen vrede'.

De meeste mensen vinden armoede niet iets waarvoor je je hoeft te schamen, maar men loopt er zeker niet mee te koop. Er zijn mensen die om die reden bijvoorbeeld 'de Nijmegenpas' niet gebruiken.

Armoede is niet alleen het hebben van geen geld. 'In mijn portemonnee ben ik arm, maar in het leven ben ik rijk. Ik ben gezond, gelovig en ik ben daar heel dankbaar voor'. 'Niemand ziet aan de buitenkant dat ik arm ben'.

Het niet kunnen werken, het niet kunnen vinden van een baan en het niet kunnen gaan en staan waar je wilt vanwege ziekte of handicap, wordt ook als armoede ervaren.

Armoede is ook: 'als je kinderen komen en iemand meebrengen en het is etenstijd, dan sta ik mijn deel af en eet ik zelf die dag brood'.

'Mensen die nergens toe gemotiveerd zijn, zijn arm'.

Sommige mensen schamen zich voor hun situatie: 'continu uitnodigingen weigeren, nooit meekunnen'.

Anderen vinden dat je je er niet voor hoeft te schamen: 'Mensen maken van alles mee'. 'Meestal heb je het zelf niet in de hand. Je kiest het niet'.

Sommige mensen zitten al tientallen jaren in deze situatie. 'Soms gaat het van generatie op generatie. Mijn moeder was ook arm'.

De kracht van vrouwen

Vrouwen houden zich vaak voor man en of kinderen groot, houden veel binnenhuis, vormen een soort 'buffer' voor hen. Het gepuzzel om de eindjes aan elkaar te knopen

kost hun wel veel energie. Veel vrouwen zijn er trots op dat ze toch kunnen rondkomen en het in hun eentje rooien.

Ze praat zichzelf moed in: 'er komt een betere tijd. Ze wil dat niet met man en kinderen delen. Je moet positief blijven denken'.

Men zegt er geen moeite mee te hebben dat andere mensen het beter hebben maar het doet toch wel eens pijn als men bijvoorbeeld de buren op vakantie ziet gaan. Men zou er dolgraag zelf ook eens (met de kinderen) een keertje uit willen.

3.2.4 Toekomstperspectieven (literatuur)

Het maakt voor de beleving van armoede veel uit of mensen hun situatie als uitzichtloos ervaren of als een tijdelijk probleem dat voorbij zal gaan. Veel huishoudens die zeer langdurige arm zijn en objectief gezien nauwelijks nog een kans hebben om uit de armoede te ontsnappen menen zelf dat hun 'periode in armoede' een voorbijgaande episode in het leven is. Juist de gedachte dat de problemen van voorbijgaande aard zijn maken voor hen de situatie mentaal draaglijk.

Een grote groep is echter veel minder optimistisch gestemd. Zij hebben de hoop op verbetering opgegeven. Werk is voor hen geen reële optie of ze ervaren de situatie op die manier. Zij voelen zich machteloos, kansloos, uitgerangeerd en op een zijspoor gezet. Zij wijzen op de voortdurende verhogingen van huren, energiekosten en lokale heffingen. Vooral degenen die al lang een uitkering ontvangen, ervaren dat ze daarmee steeds minder goed kunnen rondkomen.

3.2.5 Ervaringen van de geïnterviewden

Aan de geïnterviewden zijn vragen gesteld over de toekomst en welke verwachtingen zij daarvan hebben. De toekomst heeft echter niet alleen te maken met b.v. het krijgen van werk zodat het financieel allemaal beter wordt, maar heeft o.a. ook te maken met de sociale voorzieningen die steeds minder worden, allerlei kostenverhogingen en het kleiner worden van het zogenaamde sociale netwerk. Vooral ouderen zien de kring van mensen om zich heen kleiner en onpersoonlijker worden.

Ouderen en .....

De groep ouderen denkt dat hun situatie niet meer zal veranderen en de meesten berusten in de situatie. Sommigen zijn er tevreden mee, anderen duidelijk niet. Die onvrede heeft o.m. te maken met de situatie voorafgaand aan de huidige. Diverse factoren spelen daarbij een rol: heeft men een (of twee) inkomen(s) gehad, had men daarvoor ook al een uitkering, is men al jarenlang gewend aan een laag inkomen en ook de eigen gezondheid. Men ziet de laatste jaren steeds meer voorzieningen achteruit gaan en andere kosten stijgen. De laatste jaren kan men niet meer sparen en men heeft steeds meer moeite om rond te komen.

.....'jongeren'

Voor de jongeren ligt dat anders. Men hoopt op betere tijden. Vooral door het vinden van werk voor zichzelf of van de partner en het volgen van een opleiding, hoopt men dat men het financieel weer beter zal krijgen. Voor degene die door ziekte of psychische problemen (nog) niet kunnen participeren op de arbeidsmarkt is dat beeld

aanmerkelijk somberder. 'Het 'net' van overheidsvoorzieningen wordt steeds strakker aangetrokken.'

De mensen die op niet al te lange termijn een concreet perspectief hebben dat verbetering gaat brengen in hun situatie, zijn aanmerkelijk positiever over hun toekomst.

3.3 Bestaansstrategieën

3.3.1 Inleiding (literatuur)

Arme huishoudens volgen actieve bestaansstrategieën waarmee zij verbetering proberen te brengen in hun financiële en materiële levenssituatie, waarbij informele sociale netwerken en sociale steun een rol spelen. Bestaansstrategieën zijn bewust ondernomen handelingen om in de elementaire levensbehoeften te voorzien en de aansluiting met het gemiddelde welvaartspeil in de samenleving niet te verliezen. In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen vijf soorten bestaansstrategieën van arme huishoudens:^{21 22}

1. Toegang zoeken tot ondersteuning of subsidies door de overheid.
Ondersteuning van de overheid krijgen is in de Nederlandse verzorgingsstaat de belangrijkste strategie.
2. Zorgvuldig budgetmanagement.
Budgetmanagement is op allerlei manieren mogelijk: door zorgvuldige planning van de uitgaven, door een zuinige leefwijze, door pogingen om te sparen voor onvoorziene uitgaven en, indien nodig, door schulden te maken. Dit wil echter niet zeggen dat ieder huishouden rond het sociaal minimum de uitgaven onbeperkt kan verminderen.
3. Extra inkomen verwerven.
We gebruiken de term meervoudige inkomensstrategieën als verzamelnaam voor alle manieren die huishoudens hebben om niet van één inkomen afhankelijk te zijn. Dit kan doordat meerdere leden een inkomen binnenbrengen of doordat een lid van het huishouden meerdere inkomens verwerft. Hieronder vallen zowel formele als informele (neven)inkomsten.
4. Sociale ondersteuning zoeken.
Het mobiliseren van sociale steun uit het informele relatienetwerk waarin men participeert, in de vorm van permanente ondersteuning, incidentele ondersteuning of onderlinge hulp over en weer tussen personen die zich in dezelfde situatie bevinden.
5. Het strategisch samenstellen van het huishouden.
Men kan het huishouden zo samenstellen dat er (formeel of informeel) meerdere inkomens beschikbaar zijn, bepaalde kosten kunnen worden gedeeld en taken ten aanzien van huishouden en zorg gezamenlijk kunnen worden uitgevoerd. Ook kunnen kinderen tijdelijk of permanent elders worden ondergebracht zodat ze niet op het huishoudbudget drukken.

---

²¹ Armoede en bestaansstrategieën: formele en informele sociale zekerheid in Amsterdam-Zuidoost - Risbo - januari 2002

²² Armoede in Amsterdam-Noord - Risbo - januari 2002

Ieder huishouden ontwikkelt een specifieke mix van formele en/of informele strategieën, waarmee men de situatie van armoede en bestaansonzekerheid het hoofd probeert te bieden. In de volgende subparagrafen wordt nader ingegaan op de genoemde bestaansstrategieën van arme huishoudens.

3.3.2 *Ondersteuning van de overheid krijgen (literatuur)*

Een dubbelzinnigheid die typerend is voor armoede in Nederland is het feit dat arme huishoudens in de context van de verzorgingsstaat voor een alledaags bestaan sterk afhankelijk zijn van de staat, terwijl juist de overheid door veel van hen als oorzaak voor hun precaire financiële situatie wordt aangemerkt. Dit wantrouwen is des te opvallender gezien het recente beleid van sociale diensten en andere instanties, dat steeds meer gericht is op individuele begeleiding, maatwerk en persoonlijke aandacht voor de cliënt.

Er blijft echter nog altijd een omvangrijk niet-gebruik van bestaande voorzieningen: huishoudens maken soms geen gebruik van overheidsvoorzieningen zoals individuele huursubsidie, kwijtschelding van lokale heffingen, bijzondere bijstand en schuldhulpverlening. Verklaringen liggen vooral bij factoren als geringe behoefte, gebrek aan kennis of verkeerde inschatting van het financiële voordeel (drempelmodel) of bij te grote psychosociale lasten zoals bureaucratische rompslomp, schending van privacy, sociale stigmatisering of gevoelens van schaamte en afhankelijkheid (afwegingsmodel)

De (vele) financiële onderzoeken (door bijvoorbeeld de Sociale Dienst) naar inkomen en vermogen roepen veel weerstand op vanwege het gevoel dat de privacy wordt geschonden. Ook wordt de werkdruk en het tijdgebrek van medewerkers van de dienst- en hulpverlenende instellingen als hindernis ervaren, net als de lange wachttijden bij verschillende instellingen (bijvoorbeeld voor schuldhulpverlening of kinderopvang). Ondervraagde huishoudens geven in feite aan dat ze weinig invloed kunnen uitoefenen op het functioneren van de instanties en de overheid en dat ze er geen controle of zeggenschap over hebben. Er wordt over hen gewikt en beschikt en zij zijn daar aan overgeleverd. Tegelijkertijd zijn ze voor hun financiële middelen van de overheid afhankelijk. Ze voelen zich machteloos, ondergeschikt en wantrouwen de inspanningen van de overheid om hun bestaanszekerheid te garanderen.

Zij ontwikkelen ten aanzien van publieke instellingen en de overheid drie verschillende strategieën:

1. Het verwerven van informele inkomsten. Deze strategie gaat gepaard met regelovertradingen en leidt tot oneigenlijk gebruik van voorzieningen. Uit verzet tegen een ondergeschikte positie worden de regels van de samenleving bewust gedeeltelijk genegeerd.
2. Het maken van een bewuste afweging tussen verwachte baten en psychosociale lasten.
3. het verkrijgen van controle over hun bestaanszekerheid door voor hun rechten op te komen en de strijd aan te binden met de instanties.

Informele inkomsten

Het gaat hier om het verwerven van extra inkomsten op een informele manier die worden verzwegen voor de uitkerende instanties. De opbrengsten hiervan zijn vaak gering. Het gaat vaak om (zwart) betaald werk, maar ook om de zogenoemde 'voordelige arrangementen' zoals informele onderhuurder, informele alimentatie of inkomsten die het gevolg zijn van het creëren van een administratief voordelige samenlevingsvorm. Regelovertreding is voor een bepaalde groep iets dat deel is gaan uitmaken van hun levenshouding. Opvallend is dat informele inkomsten vaak moreel goedgekeurd worden.

Afweging tussen baten en lasten

Verschillende respondenten trachten controle te krijgen over hun bestaanszekerheid door steeds opnieuw het te verwachten financiële voordeel af te wegen tegen de psychosociale lasten die met het gebruik gepaard gaan. Bij voorzieningen die maandelijks veel financieel profijt opleveren en die met relatief weinig bureaucratische handelingen gepaard gaan, zoals de huursubsidie en de uitkering, wegen de psychosociale lasten op tegen de baten. Bij andere voorzieningen, zoals bijzondere bijstand en de kwijtschelding van lokale heffingen slaat de balans vaak de andere kant uit.

Opkomen voor de rechten

De derde strategie die is ontwikkeld ten aanzien van publieke instellingen is het op nadrukkelijke en assertieve manier van de eigen rechten gebruikmaken. Men tracht de controle over de bestaanszekerheid te verwerven door voor eigen rechten op te komen en te strijden middels klachtenprocedures, bezwaarschriften en de hulp van instanties zoals maatschappelijk werk of sociale raadsleden, de nationale ombudsman en bureau rechtshulp. Sommigen strijden voor hun rechten door het wereldkundig maken van ervaringen in de media.

3.3.3 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Alle geïnterviewden hebben een volledige of gedeeltelijke uitkering van de sociale dienst. Aan de geïnterviewden is gevraagd of zij op de hoogte proberen te blijven van uitkeringen, subsidies en voorzieningen van de overheid en de mate waarin zij gebruik maken van deze mogelijkheden.

Daarnaast is gevraagd hoe zij tegen de overheid aankijken en is de vraag gesteld wat hun mening is over mensen die de regel van uitkeringinstanties overtreden.

Bijhouden van de ontwikkelingen m.b.t. uitkeringen, subsidies e.d.

De meeste mensen houden de ontwikkelingen over uitkeringen, subsidies e.d. wel bij. Men hoort ze van anderen, tv of via de Brug. Van de mogelijkheden die er daarnaast zijn, kent men het bestaan soms niet en men wordt daar niet altijd op gewezen. De meest genoemde subsidies zijn: huursubsidie, oppasvergoeding en tegemoetkoming in de studiekosten voor de kinderen. Over het algemeen weet men de contactpersoon bij de Sociale Dienst wel te vinden als men vragen heeft. Vooral ouderen zijn daar erg tevreden over.

Als men in aanmerking komt voor een regeling, maakt men daar gebruik van. Zicht op andere (subsidie) mogelijkheden, b.v. particulier initiatief, heeft men veel minder. Men

vindt dat de contactpersoon op dat punt veel meer zou moeten weten en hun daar op zou moeten wijzen.

Vooral regelingen voor studie en sport voor de kinderen vindt men erg belangrijk. De gemeente zou daar meer voor moeten doen. 'De kinderen kunnen er immers niets aan doen'. Soms vindt men de procedures erg lang en vervelend. Vooral als zij telkens opnieuw hun 'doopceel', hun hele verleden, weer moeten 'lichten'.

De Sociale Dienst zou beter moeten weten waar "potjes" zijn waar je een beroep op kunt doen in bepaalde situaties'. 'B.v. vakantie voor de kinderen, er even tussenuit'.

Langdurigheidstoelage

De Langdurigheidstoelage, een regeling om aan mensen die langer dan 5 jaar een laag inkomen (op bijstandniveau) hebben, wordt door verschillende mensen als onredelijk ervaren.

'Als iemand werkt én een aanvullende uitkering heeft, komt men niet in aanmerking, terwijl men qua inkomen niet meer heeft dan degene met een volledige uitkering'.

Ook het tussentijds bijverdienen onderbreekt de termijn van 5 jaar, waardoor men niet in aanmerking komt. Dat stimuleert niet echt. 'Als je er bij werkt, val je buiten de boot, dan word je afgestraft'.

'Ze zouden mensen met kinderen iets extra's moeten geven'.

Overheid

De tevredenheid over en het vertrouwen in de overheid is, op een enkele uitzondering na, niet zo groot. Over de gang van zaken met de ziektekostenverzekering: 'Waar zijn ze mee bezig'. 'De minima hebben het meest te lijden'.

Andere opmerkingen: 'De rijken worden rijker en de armen worden leeggeplukt'. 'De huidige overheid heeft geen uitstraling, geen gezag, geen charisma en geen inhoud'.

'Alle dingen die vroeger zijn opgebouwd worden weer afgebroken'. 'De gemeente ligt in het verlengde daarvan'. 'Heel slecht, niet best'. 'Ze doen toch wat ze willen'.

'Zakkenvullers die met zichzelf bezig zijn'.

Ouderen zijn niet te spreken over de overheid. Men heeft er geen vertrouwen in, men vindt het 'slecht'. 'Van alle voornemens komt meestal niets terecht'. Men verwacht er niet veel van: 'Ze krijgen nul op het rekest als je ziet hoe ze omgaan met mensen'. 'Als er nu een andere regering zou komen, dan zouden ze de hele boel moeten terugdraaien'. 'Nu moeten wij alleen inleveren'. 'De AOW is al zo weinig en dan gaan ze ook nog op alles bezuinigen'.

Sommige mensen vinden de bereikbaarheid van de Sociale Dienst 'heel slecht'. De contactpersoon weet men over het algemeen wel weer goed te vinden.' Instanties werken niet goed samen' en 'het duurt allemaal zo lang', zijn veelgehoorde opmerkingen.

'Moet niet maggen'.

Voor wat betreft het overtreden van de regels van de overheid, b.v. 'zwart werken', samenwonen e.d. vindt vrijwel iedereen dat dat niet kan. Daar moet strenger op gecontroleerd worden. Er zijn mensen die zich echter wel kunnen voorstellen dat men dat doet. De geïnterviewde mensen die dat gedrag van anderen in hun omgeving zien, ergeren zich in hoge mate aan dat gedrag. Vooral voor ouderen die hun leven lang gewerkt hebben en nu alleen op de AOW zijn aangewezen en voor mensen die niet kunnen werken is dat een doorn in het oog. Men snapt niet dat dat zo maar kan. 'Er is

vroeger hard geknokt voor deze sociale wetten, daar moet je geen misbruik van maken. Daarvoor zijn deze wetten niet bedoeld’.

3.3.4 *Zuinigheid, sparen en schulden maken (literatuur)*

Budgetmanagement gaat om het plannen van de inkomsten en uitgaven: zuinigheid, sparen, schulden. Het gaat om het inkopen van dagelijkse boodschappen op een zuinige manier. Men doet boodschappen in goedkope winkels, pluist reclamefolders uit, koopt producten die in de aanbieding zijn en sommigen gaan van winkel tot winkel om overal de aanbiedingen op kop te tikken (“prijskopen”). Een en ander vereist wel veel mobiliteit en tijd en het voortdurend zuinig zijn betekent voor veel mensen een emotionele belasting, en is om die reden moeilijk vol te houden. Huishoudens met grotere spaartegoeden hebben deze vaak overgehouden uit betere tijden. Zij zijn nu niet meer in staat deze tegoeden verder te laten groeien. Een opmerkelijke manier van sparen die wordt toegepast is het sparen via de maandelijkse energierekening. Men laat de maandelijkse energiekosten heel bewust met bijvoorbeeld € 25 ophogen, een vrijwel ongemerkte manier van sparen waarbij het tegoed niet tussentijds kan worden aangesproken. De groep die inteert op het spaartegoed of het spaargeld geheel heeft zien verdwijnen is vrij groot. Het maken van schulden is zowel de uiting van financiële problemen als een manier om niet volledig in een onoplosbare situatie te geraken. Door schulden te maken kan een acute financiële crisis het hoofd worden geboden. Men gaat op verschillende manieren om met schulden: het wachten met betalen van rekeningen tot de aanmaningen komen (“rekeningen schuiven”), het rood staan op de bank, waarbij het vakantiegeld vaak wordt gebruikt om de gedurende het jaar opgelopen krediet weer tijdelijk af te lossen, en het kopen bij postorderbedrijven. Opvallend is dat een deel van de mensen in een armoedesituatie niet bij machte is om het strikte budgettaire regiem op langere termijn vol te houden. Perioden van zuinig leven worden soms afgewisseld door grote en vaak onbezonnen uitgaven (uit de band springen). Mensen met een inkomen rond het sociaal minimum hebben zeer weinig financiële weerbaarheid. Door schulden neemt de financiële kwetsbaarheid alleen maar toe. De aflossingsplicht betekent een enorme aanslag op het geld dat beschikbaar is voor het dagelijkse levensonderhoud. En lossen ze niet of te weinig af, dan neemt de schuld wegens berekende rente alleen maar toe.

3.3.5 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Aan de mensen zijn vragen voorgelegd over de manier waarop zij met hun inkomsten omgaan, of zij schulden hebben, of zij plannen, kunnen sparen en of zij nog verder kunnen bezuinigen

‘Je doet het met wat je hebt’.

Ouderen zijn vaak heel zuinig. Men is dat vaak al lang zo gewend. De inkomsten worden nauwkeurig in de gaten gehouden en sommigen sparen voor cadeautjes voor de kleinkinderen of sparen een heel klein bedrag voor een bepaalde gelegenheid. Verder bezuinigen zegt niemand meer te kunnen.

Men doet veel moeite om zuinig te leven. Er worden geen nieuwe dingen gekocht, veel wordt hergebruikt, men is zeer zuinig met energie, men is zelf kapper en de

boodschappen doet men, na prijsvergelijking, bij de goedkopere winkels. Geld wordt meestal het eerste aan de kinderen uitgegeven.

'Heeft mama geen geld voor'.

Voor mensen met kinderen is het nog moeilijker om rond te komen. Er is geen enkele marge om iets extra's te doen voor de kinderen. Dat vindt men heel moeilijk. De zorg voor de kinderen neemt een zeer dominante plaats in in het dagelijkse leven en de zorg om rond te komen. Men vindt het belangrijk dat de kinderen goed gekleed gaan, goed eten en aan sport doen. Men vindt het ook belangrijk dat de kinderen op school niet in een uitzonderingspositie komen en door de financiële situatie thuis niet aan de normaal gangbare zaken op school mee kunnen doen. Men doet veel moeite om te bewerkstelligen dat ze b.v. toch aan schoolreisjes mee kunnen doen, naar schoolfeestjes kunnen gaan en dat ze af en toe met schoolvrienden uit kunnen gaan.

Euro

De laatste 2 jaar ervaart men als een achteruitgang. Men houdt de inkomsten en uitgaven goed in de gaten en huur, gas, water, licht e.d. worden veelal automatisch betaald.

Men wil geen achterstand oplopen en daardoor schulden maken. Men wijt de achteruitgang aan het 'alles wordt duurder' en vooral de euro wordt als 'boosdoener' genoemd.

Sommige mensen hebben een schuld of schuldsanering via de GKB of lossen via de Sociale dienst een schuld af. Daarnaast hebben enkele geïnterviewden een schuld bij Wehkamp. Iedereen vindt het moeilijk om zuinig te zijn, men kan niet meer sparen voor onverwachte uitgaven. Op vakantie gaat men niet.

Sparen voor onverwachte uitgaven kan niemand meer.

Uitzichtloosheid

Het is vooral de uitzichtloosheid die maakt dat mensen het er moeilijk mee hebben. Men wordt er somber van, depressief of voelt zich depressief. Onverwachte rekeningen leiden tot spanningen. Desondanks zijn er ook mensen die heel trots op zichzelf zijn dat ze met de uitkering toch rondkomen en een enkeling houdt soms zelfs een heel klein beetje over. Verder 'schuift' men met rekeningen en 'roodstaan' wordt aangevuld met de kinderbijslag of vakantiegeld.

Mensen die al jarenlang van een uitkering moeten rondkomen, ervaren de situatie anders dan de mensen die vroeger 1 of 2 salarissen hadden. Dat geldt zowel voor ouderen als voor jongeren.

3.3.6 Extra inkomen verwerven (literatuur)

Mensen zoeken op allerlei manieren naar extra inkomensbronnen door zogenaamde meervoudige inkomensstrategieën. Sommigen verkopen bijvoorbeeld regelmatig wat van hun spullen of hebben onderhuurders. Betaald werk door volwassenen of door adolescente kinderen is echter de belangrijkste strategie, maar ook informele neveninkomsten, naast het officiële inkomen (meestal een bijstandsuitkering). Zo verdienen veel vrouwen bij door huishoudelijk werk bij particulieren te verrichten.

3.3.7 Ervaringen van de geïnterviewden

De geïnterviewden die volledig van de bijstanduitkering afhankelijk zijn, zouden er graag iets bij willen verdienen. Men wil werken en men doet daar ook moeite voor. Arbeidsmarkt, gezondheid, opleiding, gezinssituatie zijn aspecten die daarbij een belemmerende rol spelen.

Van de geïnterviewden had een enkeling een deeltijd baan of een WAO-uitkering die werd aangevuld met de uitkering van de sociale Dienst.

Sommigen hadden in het verleden inkomsten uit een (tijdelijke) baan, dan wel inkomsten uit tijdelijke inwoning. Dit had direct gevolg voor de huursubsidie en voor de zogenaamde 'langdurigheidstoeslag' waarvoor men 5 jaar eenzelfde uitkering moet hebben. Men is dan ook van mening dat 'initiatief tonen' wordt gedemotiveerd. 'Betaald werk wordt afgestraft'.

De regels van de overheid vindt men dusdanig aangescherpt dat daar geen stimulans van uit gaat. Ook de regels om een studie aan te pakken om als zodanig beter op de arbeidsmarkt te kunnen participeren zijn strenger geworden. Sommigen die dat kunnen zouden graag iets bij willen verdienen. Een enkeling verkoopt zelfgemaakte kaarten, verspreidt folders en doet mee aan 'moeders voor moeders' en gaat zeer zuinig om met de gemeentelijke huisvuilzakken.

3.3.8 Sociale ondersteuning zoeken (literatuur)

De meeste huishoudens beschikken over een ondersteuningsnetwerk van gemiddeld elf personen. Het merendeel ontvangt een bepaalde vorm van sociale ondersteuning en dit blijkt van groot belang voor het rondkomen. Hierbij kan gedacht worden aan schenkingen en het tijdelijk of zelfs permanent uitlenen van geld, maar ook aan de onderlinge uitwisseling van goederen, diensten en informatie. Het gaat hierbij om het pannetje eten dat bij de buurvrouw wordt gebracht tot het elkaar helpen bij bepaalde klussen in of rond het huis, en het uitwisselen van informatie over mogelijkheden om ergens goedkoop in te kopen of zwart bij te verdienen.

Er zijn drie vormen van sociale steun te onderscheiden:

- materiële steun, zoals het krijgen of lenen van geld en het krijgen van goederen, etenswaren of maaltijden;
- praktische steun, zoals hulp bij de dagelijkse zorgtaken en het huishoudelijke werk, zoals kinderopvang, klusjes in huis en doen van boodschappen;
- Sociaal-emotionele steun, zoals het gezamenlijk zoeken van ontspanning of het praten met anderen over problemen of belangrijke keuzes in het leven.

De ouders fungeren vaak als de spil in het ondersteuningsnetwerk en veel materiële hulp is van hen afkomstig. Veel autochtone vrouwen vertellen dat ze weliswaar door de familie worden ondersteund, maar dat deze informele steun gepaard gaat met expliciete of meer subtiele boodschappen die hun minderwaardigheid ten opzichte van de steunverlener bevestigen. Vooral in buurten waar veel mensen in een ongunstige financiële situatie verkeren zou een intense wederkerige uitwisseling bestaan. Een aanzienlijke groep is echter geheel of grotendeels van sociale ondersteuning uitgesloten, vanwege geografische afstand tot bijvoorbeeld familie, het niet kunnen retourneren van geschenken, de te grote psychische belasting van informele sociale steun of de bewuste keuze om problemen zelf op te lossen.

3.3.9 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Hulp en hulp vragen en .....

Aan de geïnterviewden is gevraagd of zij een beroep kunnen doen op andere mensen voor b.v. karweitjes in huis, boodschappen, hulp en oppas, geld, goederen en levensmiddelen en voor steun, raad en advies.

Hulp en steun vragen doet men over het algemeen niet gemakkelijk. Men heeft geen grote vrienden- of kennissenkring. Over het algemeen hebben de geïnterviewden heel weinig contact (meer) met andere mensen. Vaak zijn het maar een paar mensen op wie men een beroep kan of wil doen. Enerzijds wil men het graag zelf oplossen en iemand anders er niet mee belasten, maar men schaamt zich er soms ook voor. Men geeft ook aan te trots te zijn om te vragen. Men doet veel zelf. Ouderen vinden een beroep doen op de kinderen vaak lastig 'omdat die het al zo druk hebben'.

Het heeft ook te maken met vertrouwen. Sommige mensen hebben in het verleden heel wat meegemaakt waardoor zij het vertrouwen in mensen en in instanties kwijtgeraakt zijn.

..... aan wie?

Gevraagd naar het aantal personen waarop men een beroep kan doen varieert dat aantal van 1 tot 3 personen. Het zijn dan over het algemeen naaste familieleden, ouders, kinderen en vriendinnen. Soms de burens.

Mensen ervaren nogal eens een zogenaamde 'ikcultuur'. 'Ieder voor zich en God voor ons allen'. Ouderen ervaren weinig begrip en respect.

Voor raad of advies, als men het even niet meer ziet zitten, doet men meer een beroep op maatschappelijk werk en de contactpersoon bij de Sociale Dienst dan op de familie- en kennissenkring. Men wil de eigen kring daarmee niet belasten, vindt het te vertrouwelijk en zoekt dan onpartijdige, professionele hulp.

Het geloof van sommige geïnterviewden is eveneens een belangrijke bron van steun.

3.3.10 *Strategische samenstelling van het huishouden (literatuur)*

De samenstelling van het huishouden blijkt soms zeer flexibel te zijn en kan bewust veranderd worden met het oogmerk om de kosten voor het levensonderhoud te spreiden over meerdere inkomens door huishoudens samen te voegen. Het kan gaan om het samenwonen van meerdere volwassenen zonder dat er sprake is van een op liefde gebaseerde gezinshuishouding, of om het onderbrengen van bepaalde leden van het huishouden (veelal kinderen) bij derden. In het eerste geval is bijvoorbeeld sprake van het inwonen van grootouders of andere familieleden in een huishouden, of het vormen van een huishouden door twee alleenstaande moeders met hun kinderen. Ook komt het voor dat volwassen inwonende kinderen geen eigen huishouden stichten, maar in het ouderlijke huis blijven wonen. Naar verwachting komt strategische samenstelling van huishoudens bij allochtone huishoudens vaker voor dan bij autochtone huishoudens.

3.3.11 *Ervaringen van de geïnterviewden*

Geen van de geïnterviewden heeft ervaring met het veranderen van de samenstelling van het huishouden om de kosten te spreiden zoals dat hierboven is aangegeven. De

meeste geïnterviewden zouden dat niet doen. Als reden wordt dan genoemd dat de huizen daarvoor te klein zijn en dat men de eigen privacy ook belangrijk vindt. Ouderen vinden het bij de kinderen wonen vaak veel te druk. In uiterste noodzaak zijn enkele geïnterviewden daartoe bereid. Dan moet er sprake zijn van een situatie, dat zwerven op straat het enige alternatief is. Om dat te voorkomen zijn mensen met kinderen ook bereid om 'zwart' te gaan werken.

4 Samenvatting

4.1 Inleiding

Tijdens de behandeling van het Nijmeegse minimabeleid in de gemeenteraad in november 2003 zijn o.m. vragen gesteld over de beleving van lage inkomens door de betreffende huishoudens en wat het effect is van het gemeentelijk (en landelijk) minimabeleid. Het effect van het minimabeleid wordt in een het onderzoek door het Nibud beantwoord.

In dit onderzoek worden vragen beantwoord hoe de minima hun financiële situatie beleven. Daartoe zijn drie onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Wat verstaan we onder 'de minima'?
2. Welke effecten in de levensomstandigheden zijn verbonden aan een (langdurig) laag huishoudeninkomen?
3. Hoe gaan de betreffende huishoudens hiermee om.

Voor de beantwoording van deze vragen is eerst literatuuronderzoek gepleegd. Daarna zijn er een 15-tal gesprekken met Nijmeegse minima gevoerd. Voor de gesprekken is een gespreksleidraad opgesteld met thema's die overeenkomen met de onderwerpen uit het literatuuronderzoek.

4.2 Wat verstaan we onder 'de minima'

Minima, lage inkomens en arme huishoudens

Met 'de minima' wordt de groep huishoudens bedoeld met een inkomen rond het sociaal minimum, ofwel rond bijstandsniveau of AOW.

In Nijmegen bedroeg in 2000 het aantal huishoudens dat een inkomen heeft onder of rond het sociaal minimum 8.500. Dat is 12,7% van het totale aantal huishoudens. Arnhem had een percentage van 12,5% en landelijk was dat percentage 9,1%. Het aantal huishoudens met een langdurig laag inkomen (langer dan 4 jaar) in Nijmegen bedroeg 5.500 in het jaar 2000. Dat was 8,2% van het totale aantal huishoudens in Nijmegen.²³

Kenmerken minima

Onderscheiden naar samenstelling van het huishouden komt een laag inkomen het meest voor onder éénuoudergezinnen met uitsluitend minderjarige kinderen. Op ruime afstand volgen alleenstaanden. De positie van vrouwen is ongunstiger dan van mannen. Armoede is zich sterk gaan concentreren bij alleenstaande vrouwen en alleenstaande moeders.

In Nijmegen was in het jaar 2000 het aantal eenpersoonshuishoudens met een laag inkomen aanzienlijk groter dan de groep meerpersoonshuishoudens met en zonder

---

²³ Nijmeegse minima en lage inkomens, kwantitatieve gegevens - Gemeente Nijmegen afdeling O&S - januari 2003.

kinderen. Ook bleek dat Nijmegen, vergeleken met Nederland als geheel, relatief veel meerpersoonshuishoudens met kinderen met een laag inkomen heeft ²⁴

4.3 Effecten van een (langdurig) laag huishoudensinkomen

4.3.1 Volgens de literatuur

Volgens de literatuur is er een aantal problematische effecten in de levensomstandigheden die verbonden zijn aan het hebben van een (langdurig) laag huishoudensinkomen. Dat zijn

- moeilijk rond kunnen komen,
- financiële problemen,
- schulden en ontoereikende aflossingscapaciteit,
- materiele en sociale deprivatie,
- sociale uitsluiting en
- problemen met de woning en woonomgeving.

4.3.2 Volgens de geïnterviewden

Moeilijk rond kunnen komen (beperkte bestedingsruimte)

Hoewel de een het beter redt dan de ander vindt men het over het algemeen moeilijk om elke maand de eindjes aan elkaar te knopen. 'Het is een heel gepuzzel'. De een redt het beter dan de ander.

Men geeft aan dat het de laatste 2 jaar moeilijker is geworden: de voorzieningen worden minder en de kosten nemen toe omdat alles duurder wordt. Ook kinderen die groter worden kosten steeds meer. Men koopt geen nieuwe kleren voor zichzelf maar 2^e hands of men krijgt het van familie of kennissen. Voor de kinderen koopt men wel kleding.

Er is geen geld voor vakantie. Sommige mensen worden bijvoorbeeld door de kinderen meegevraagd. De wens om eens een week of weekend met de kinderen eruit te kunnen gaan is zeker aanwezig.

Etentjes thuis geeft niemand (meer). Vóór de komst van de euro was dat wel het geval, zegt menigeen.

Als koelkasten, wasmachines e.d. vervangen moeten worden ontstaat er voor iedereen een probleem.

Niet iedereen, een derde van de geïnterviewden, kan als het erg koud is de verwarming voldoende hoog zetten.

Elke dag een warme maaltijd verzorgen kan eveneens niet iedereen. Dan eet men brood of men gaat bij ouders of familie eten.

Financiële problemen, problematische schulden en onvoldoende aflossingscapaciteit

Bijna iedereen maakt gebruik van 'roodstaan' bij de bank of giro. Dat wordt dan weer aangevuld met de kinderbijslag of het vakantiegeld. Ook 'schuift' men met rekeningen.

---

²⁴ Nijmeegse minima en lage inkomens, kwantitatieve gegevens - Gemeente Nijmegen afdeling O&S - januari 2003.

Bijna tweederde heeft schulden bij de GKB, Sociale Dienst of postorderbedrijven. Een enkeling heeft een persoonlijke lening bij een bankinstelling omdat de aanvraagprocedure bij de GKB/Sociale Dienst te lang duurde.

Materiële en sociale deprivatie

De mate van de materiële deprivatie is in Nederland, volgens de literatuur, minder sterk dan de sociale deprivatie. Dat wordt door de geïnterviewden bevestigd.

De meeste mensen zijn nergens lid (meer) van. Mensen die vroeger wel ergens lid van waren missen dat en vooral de sociale contacten die men daardoor had.

Deelname van kinderen aan sport vindt men erg belangrijk. Vaak zijn een of meer kinderen lid van een sportvereniging. Er moeten dan wel keuzes gemaakt worden wie wel en wie niet.

De bibliotheek wordt nog het meest bezocht, hetzij door de geïnterviewde zelf of met c.q. door de kinderen.

Uitgaan doet men nauwelijks. Museum, concert en theater zijn te duur (geworden).

Ouders van kinderen vinden het erg belangrijk dat hun kinderen er op school bijhoren en doen hun uiterste best dat kinderen aan schoolreisjes, feestjes e.d. kunnen deelnemen.

Het wijkcentrum wordt vooral door ouderen bezocht om te klaverjassen, om de bingo of om mensen te ontmoeten.

Men gaat wel naar activiteiten waarvoor men niet hoeft te betalen zoals voor sommige sportactiviteiten, 4-daagse-activiteiten, muziek- en straatactiviteiten e.d. Men maakt gebruik van kortingsbonnen.

Mensen geven wel aan behoefte te hebben aan sociale contacten en het deelnemen aan sociale activiteiten.

Sociale uitsluiting

Het 'er niet bij mogen, kunnen of willen horen' wordt in de interviews niet als zodanig bevestigd. Dat geldt ook voor het 'onvoldoende bereid zijn te participeren in economische en sociale situaties'.

Mensen willen er juist graag bij horen en men doet binnen de mogelijkheden, die men heeft, moeite daarvoor.

Het gevaar van isolement ligt echter wel op de loer. De 'wereld' van mensen met een langdurig laag inkomen wordt vaak kleiner. Men zegt 'nee' tegen uitnodigingen omdat men geen geld heeft voor b.v. een cadeautje of kleren voor een feestje, en dat niet op kosten van een ander (meer) wil doen.

Ook de kennissenkring wordt kleiner. Men bemoeit zich weinig met andere mensen en verschillende mensen zeggen nogal 'op zichzelf te zijn'. Gevoelens van somberheid, depressiviteit, boosheid, teleurstelling en verdriet maken dat men zich terugtrekt

Problemen met de woning en woonomgeving

Men is over het algemeen meer tevreden met de woning zelf dan met de woonomgeving. Mensen die niet tevreden zijn over het huis, zijn dat o.a. over de isolatie (hoge stookkosten), gehorigheid en vochtigheid. Het is wel de plaats waar men het liefst is.

De mensen die niet tevreden zijn over de woonomgeving hebben te maken met overlast, lawaai, verkeer en vuil. Omdat verhuizen geld kost ziet men dat niet als haalbaar alternatief.

4.4 Omgaan met een langdurig laag huishoudensinkomen en de beleving daarvan

4.4.1 Volgens de literatuur

Psychische belasting en toekomstperspectieven

Armoede gaat gepaard met gevoelens van machteloosheid, uitzichtloosheid, vernedering, pijn, afgunst en soms eenzaamheid. Een deel van de arme huishoudens heeft te kampen met psychische klachten of heeft zulke klachten in het verleden gehad.

Naarmate de financiële ongunstige situatie langer voortduurt, leren mensen manieren aan om ermee om te gaan en de sociale en psychische effecten van armoede te verminderen.

Volgens de literatuur gaan mensen zich bijvoorbeeld vergelijken met minderbedeelden als een manier om hun eigenwaarde te versterken.

Bestaansstrategieën

Volgens de literatuur volgen arme huishoudens actieve bestaansstrategieën waarmee zij verbetering proberen te brengen in hun financiële en materiele levenssituatie, waarbij informele sociale netwerken en sociale steun een rol spelen. Er wordt onderscheid gemaakt tussen vijf soorten bestaansstrategieën:

1. Toegang steun overheid en subsidies
2. Zorgvuldig budgetmanagement
3. Extra inkomsten verwerven
4. Sociale ondersteuning zoeken
5. Strategische samenstellen van het huishouden

4.4.2 Volgens de geïnterviewden

Psychische belasting, beleving

In de interviews is gevraagd of men zichzelf arm vindt. Opvallend is dat veel mensen echte armoede omschrijven als iets wat mensen in Afrika hebben, armoede is er in derde wereld landen en armoede is er als een land in oorlog is.

Arm zijn beleven de geïnterviewden ook om voortdurend 'nee' te moeten zeggen, kinderen niet kunnen geven wat ze graag zouden willen en uitnodigingen weigeren.

Verwachtingen worden bijgesteld. Menigeen is er trots op dat ze het met het kleine beetje wat ze hebben toch nog redden. Men kiest zeker niet voor een slachtofferrol. De geïnterviewde vrouwen berusten veel minder in de situatie. Vrouwen houden zich vaak voor man en kinderen groot, houden veel binnenshuis, vormen een soort 'buffer' voor hen.

Jongeren hopen op betere tijden. Vooral door het vinden van een baan voor zichzelf of voor de partner.

Ouderen zien hun situatie niet veranderen en de meeste mensen berusten daarin.

Sommigen zijn er tevreden mee, anderen duidelijk niet. Dat heeft vooral te maken met de 'betere' situatie voorafgaand aan de huidige. Gezondheid speelt eveneens een belangrijke rol.

Bestaansstrategieën

- *Toegang steun overheid en subsidies*

De meeste mensen houden de ontwikkelingen over uitkeringen, subsidies e.d. wel bij. Men hoort ze van anderen, tv of via de Brug.

De meest genoemde subsidies zijn huursubsidie, oppasvergoeding en tegemoetkoming in de studiekosten voor de kinderen.

Van de mogelijkheden die er daarnaast zijn, kent men het bestaan soms niet en men wordt daar niet altijd op gewezen. Over het algemeen weet men de contactpersoon bij de Sociale Dienst wel te vinden als men vragen heeft. Vooral ouderen zijn daar erg tevreden over.

Beleving

Over de overheid in het algemeen is men niet tevreden en, op een enkeling na, heeft men geen vertrouwen (meer) in de overheid. Men verwacht er niet veel meer van. Vooral ouderen hebben moeite met het huidige beleid van de regering.

De gehanteerde regels m.b.t. de zogenaamde 'langdurigheidtoeslag' worden door diverse geïnterviewden als onredelijk ervaren.

Vrijwel alle geïnterviewden zijn van mening dat het overtreden van de regels van uitkeringsinstanties (zwart werken, 2 uitkeringen) niet kan. De overheid moet ervoor zorgen dat dat niet mogelijk is. Desondanks kan men zich wel voorstellen dat het gebeurt.

- *Zorgvuldig budgetmanagement*

De meeste geïnterviewden houden nauwkeurig hun inkomsten en uitgaven bij. Men probeert zo zuinig mogelijk te leven. Vaste lasten worden in de regel automatisch afgeschreven. Dat geldt ook voor het eventueel aflossen van een lening bij de GKB. Soms wordt er bij een postorderbedrijf iets gekocht.

De meeste mensen doen veel zelf om kosten te sparen zoals kapper, zelf kleding (ver)maken, klusjes in huis, spullen opknappen e.d. Men heeft geleerd hier heel creatief mee om te gaan. Boodschappen doet men in de goedkopere winkels en op de markt.

Niemand van de geïnterviewden kan op dit moment nog verder bezuinigen.

Gespaard kan er de laatste jaren niet meer. Men heeft geen ruimte voor onverwachte gebeurtenissen. Een fiets die gestolen is en nodig is om naar school te gaan, kan niet worden vervangen.

'Roodstaan' bij de bank of giro wordt met de kinderbijslag of het vakantiegeld weer ingelopen en er wordt met rekeningen 'geschoven' naar de volgende maand.

Beleving

Hoewel menigeen aangeeft er trots op te zijn als het aan het eind van de maand (weer) gelukt is om rond te komen, zeggen de meeste mensen dat het een hele klus is om elke maand weer de eindjes aan elkaar te knopen. Dat kost veel energie. Men wordt er wel eens moe van om elk dubbeltje te moeten omdraaien. Men zou het wel eens wat makkelijker willen hebben en niet het dagelijkse gepuzzel of iets wel of niet kan.

- *Extra inkomsten verwerven*

De geïnterviewden die volledig van de bijstanduitkering afhankelijk zijn, zouden er graag iets bij willen verdienen. Men wil werken en men doet daar ook moeite voor. Arbeidsmarkt, gezondheid, opleiding, gezinssituatie zijn aspecten die daarbij een belemmerende rol spelen.

Beleving

Sommigen hadden in het verleden inkomsten uit een (tijdelijke) baan, dan wel inkomsten uit tijdelijke inwoning. Dit had direct gevolg voor de huursubsidie en voor de zogenaamde 'langdurigheidtoeslag' waarvoor men 5 jaar eenzelfde uitkering moet hebben. Men is dan ook van mening dat 'initiatief tonen' wordt gedemotiveerd. 'Betaald werk wordt afgestraft'.

De regels van de overheid vindt men dusdanig aangescherpt dat daar geen stimulans van uit gaat.

Ook de regels om een studie aan te pakken om als zodanig beter op de arbeidsmarkt te kunnen participeren zijn strenger geworden.

- *Sociale ondersteuning zoeken*

Men heeft geen grote vrienden- of kennissenkring (meer). Over het algemeen hebben de geïnterviewden heel weinig contact (meer) met mensen.

Voor klusjes in huis doet men een beroep op familie, vrienden kennissen en burens, maar voor raad, advies bij persoonlijke problemen doet men toch meer een beroep op maatschappelijk werk of de contactpersoon bij de Sociale Dienst.

Beleving

Hulp en steun vragen doet men over het algemeen niet makkelijk. Men schaamt zich soms om hulp te vragen en men doet veel zelf.

Mensen ervaren nogal eens een zogenaamde 'ikcultuur'.

Ouderen doen in eerste instantie een beroep op hun kinderen. Tegelijkertijd vinden zij dat ook heel lastig 'omdat die het al zo druk hebben'.

- *Strategisch samenstellen van het huishouden*

Geen van de geïnterviewden heeft ervaring met een andere vorm van de samenstelling van het huishouden om de kosten te spreiden zoals dat hierboven is aangegeven. De meeste geïnterviewden zouden dat niet doen. Als reden wordt dan genoemd dat de huizen daarvoor te klein zijn en dat men de eigen privacy ook belangrijk vindt.

Ouderen vinden het bij de kinderen wonen vaak veel te druk.

Beleving

In uiterste noodzaak zijn enkele geïnterviewden bereid iets te doen aan de samenstelling van het huishouden om het inkomen te vergroten. Dan moet er sprake zijn van een situatie, dat zwerven op straat het enige alternatief is. Om dat te voorkomen zijn mensen met kinderen zelfs bereid om 'zwart' te gaan werken.

4.5 Aanbevelingen

- Het verdient aanbeveling deze cijfers over navolgende jaren in kaart te brengen teneinde een ontwikkeling te kunnen waarnemen.

- Deelname aan allerlei 'vrije tijd' activiteiten zouden ook voor mensen met een laag inkomen meer toegankelijk moeten zijn en blijven.
- Voor deelname van sport door kinderen zouden extra faciliteiten beschikbaar gesteld moeten worden.
- Ook voor ouderen en gehandicapten moet gebruik van bibliotheek, wijk- en winkelcentra mogelijk blijven.
- Het is gewenst dat er meer aandacht komt voor het eigen sociale netwerk van mensen. Het hebben van een vriendenkring is belangrijk voor mensen met een laag inkomen. Het zorgt voor een zogenaamde sociale cohesie die in belangrijke mate bijdraagt aan het voorkomen van isolement.
- Belangrijk is het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en het ontwikkelen van eigen perspectieven.
- Genuanceerder beleid versus uitvoering m.b.t. regels betreffende bijverdienen, huursubsidie, enz.
- In het kader van het zogenaamde 'niet-gebruik van bestaande voorzieningen' meer, persoonlijke voorlichting over gebruik subsidies, voorzieningen, extra fondsen waar men een beroep op kan doen.
- Informatievoorziening via kranten, folders, persoonlijk contact e.d. laten bestaan naast de informatie die men kan krijgen via internet.
- Potjes, fondsen voor bepaalde huishoudens met een langdurig laag inkomen voor bijvoorbeeld uitje of korte vakantie voor of met de kinderen, kleding e.d.

5 Bronvermelding

- (1) Armoede en bestaansstrategieën: formele en informele sociale zekerheid in Amsterdam-Zuidoost - Risbo - januari 2002
- (2) Armoede in Amsterdam-Noord - Risbo - januari 2002
- (3) Armoedemonitor 1997 - SCP/CBS - september 1997
- (4) Armoedemonitor 2003 - SCP/CBS - december 2003
- (5) Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning. Werkdocument 99 – SCP - december 2003
- (6) Nijmeegse minima en lage inkomens, kwantitatieve gegevens - gemeente Nijmegen afdeling O&S - januari 2003